

HISTORY OF SCIENCE

ІСТОРИЯ НАУКИ

УДК 61–057.4(092)(477.54–25):358.48(518)“1904/1905” DOI: <https://doi.org/10.15421/261805>

І. Ю. Робак, В. Г. Ільїн

Харківський національний медичний університет

ХАРКІВСЬКІ НАУКОВЦІ-МЕДИКИ НА ТЕАТРІ ВОЄННИХ ДІЙ У МАНЬЧЖУРІЇ В 1904–1905 рр.

Розглянуто участь членів Харківського медичного товариства в російсько-японській війні 1904–1905 рр., їхній внесок в організацію профілактичної та лікувальної медичної допомоги на фронті.

Ключові слова: Харківське медичне товариство, бактеріологічний загін, Російське товариство Червоного Хреста, російсько-японська війна 1904–1905 рр.

The article considers the participation of the Kharkiv Medical Society members in the Russian-Japanese War of 1904–1905, their contribution to the organization of a preventive and medical care at the front.

Keywords: the Kharkiv Medical Society, bacteriological unit, The Russian Red Cross Society, the Russian-Japanese War of 1904–1905.

Рассмотрено участие членов Харьковского медицинского общества в русско-японской войне 1904–1905 гг., их вклад в организацию профилактической и лечебной медицинской помощи на фронте.

Ключевые слова: Харьковское медицинское общество, бактериологический отряд, Российское общество Красного Креста, русско-японская война 1904–1905 гг.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. є актуальним сюжетом як з історії України, так і з історії науки й техніки, оскільки чи не вперше засвідчила взаємодію місцевого самоврядування, Червоного Хреста та медиків-науковців у справі системної організації медичної допомоги на фронті. Хоча перші кроки в цьому напрямі було зроблено ще під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., тоді вони не набули закінченого вигляду, відзначалися низкою недоліків й були неспівставні за масштабами фінансових витрат, організаційного та наукового рівня з зусиллями трьох вказаних суб'єктів у роки конфлікту з Японією. Фактично діяльність Червоного Хреста, громадськості та науковців почала заміщати зусилля держави та армії

в питаннях медичної допомоги – процес, який набуде свого завершення вже в роки Першої світової війни.

Метою статті є висвітлення діяльності сформованого Харківським медичним товариством бактеріологічного загону, який під час російсько-японської війни боровся з інфекціями на Далекому Сході. Даний сюжет є прикладом активної громадянської позиції медиків-науковців на війні, яка втілювалася у практичних фахових діях.

Джерельну базу статті, головним чином, становлять друковані звіти про діяльність Російського товариства Червоного Хреста в роки війни, а також тогочасна харківська періодика [1; 2; 3]. Відомості про визначних харківських науковців та роботу Харківського медичного товариства містять друковані праці з історії товариства та дослідження І. Ю. Робака з історії харківської охорони здоров'я імперської доби [4; 5; 6]. Вказані джерела та література дають змогу комплексно відтворити яскраву діяльність Харківського бактеріологічного загону на фронті російсько-японської війни.

Визначним внеском Харківського медичного товариства в подолання наслідків російсько-японської війни стало формування бактеріологічного загону. Перший такий загін у вітчизняній військовій історії було сформовано під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. під керівництвом проф. Ерісмана, проте він не приніс очікуваної користі внаслідок пізнього формування та відсталих засобів дезінфекції [3].

Бактеріологічний загін, споряджений Харківським губернським земством та Харківським медичним товариством, став одним із двох дезінфекторських загонів, створених під час російсько-японської війни [1, с. 78]. Для формування загону земство надало Харківському медичному товариству 40 тис. руб. Ці кошти призначалися на утримання загону протягом 10 місяців й дали змогу спорядити його усім необхідним для здійснення на місці своєчасних профілактичних і лікувальних заходів боротьби проти заразних пошестей.

Товариство затвердило програму роботи загону, який мав найширші завдання – попередження інфекційних захворювань, запобігання їхньому розвитку й можливе припинення.

Загін мав усе необхідне для знезараження приміщень, білизни, ґрунту, води, зокрема, велику кількість дезінфекційних засобів (формалін, сулема, сода), розбірні камери, насоси [Там само, с. 78–79, 464]. Про те, наскільки добре було споряджено загін, свідчить те, що формаліном можна було продезінфікувати 400.000 одиниць солдатського одягу та білизни, загін міг знешкодити до 100 тис. відер питної води [Там само]. Способи знезараження води запропонував співробітник Бактеріологічного інституту ХМТ В. І. Недригайлов.

Віктор Іванович Недригайлов (1865–1923) – видатний мікробіолог та імунолог. У 1894 р. став співзасновником Бактеріологічного інституту Харківського медичного товариства, якому віддав 20 років свого життя. Тут разом зі своїми учнями С. В. Коришном і Г. Я. Остряниним В. І. Недригайлов організував перше в Європі виробництво протидифтерійної сироватки [5, с. 124]. Разом з І. Є. Мечниковим працював у Парижі. З 1914 р. В. І. Недригайлов – завідувач сироватковим відділом Інституту експериментальної медицини в Петербурзі. З 1918 р. був членом Петроградської вакцино-сироваткової комісії, яку очолювали видатні українські вчені Д. К. Заболотний і М. Ф. Гамалія.

Для своєчасного здійснення заходів з ізоляції та дезінфекції загін також було обладнано бактеріологічною й гігієнічною лабораторіями [1, с. 464]. Крім дезін-

фекційних засобів, загін мав запас найновіших вакцин для боротьби із заразними захворюваннями (дизентерія, холера, тифи), зокрема, виготовлених харківськими вченими. Слід зазначити, що співробітники Харківського бактеріологічного інституту на початку ХХ століття здійснювали значну роботу з розробки нових сироваток і вакцин: 1904 р. вони розробили протидизентерійну сироватку, 1905 р. – протихолерну вакцину, 1906 р. – сироватки проти скарлатини та від базедової хвороби, 1907 р. – вакцину від черевного тифу [6, с. 52]. Бактеріологічні та імунологічні препарати, які виготовлялися в Харкові, відправлялися до 38 губерній Росії та в Сербію [там само].

Керівниками загону обрали асистента бактеріологічного інституту Харківського медичного товариства доктора Г. Я. Острянина й приват-доцента кафедри гігієни Харківського університету доктора В. В. Фавра [Там само; 5, с. 124]. На допомогу їм було запрошено студента 5 курсу медичного факультету Савченка, фельдшера Шарецького, а також 10 дезінфекторів.

Григорій Якович Острянин (1868–1907) – визначний санітарний лікар, член Харківського медичного товариства і співробітник Харківського бактеріологічного інституту, розвитку якого присвятив кращі роки свого життя. Вивчав методи приготування лікувальних сироваток в лабораторії проф. І. І. Мечнікова в Парижі, де прослухав повний курс бактеріології й виконав роботу «О бактерицидных свойствах сыворотки» [4, с. 51]. З 1 травня 1904 р. по грудень 1905 р. Г. Я. Острянин на чолі бактеріолого-гігієнічного загону ХМТ перебував в розташуванні діючих військ.

Г. Я. Острянин разом з В. І. Недригайловим та С. В. Коршуном заклали основи отримання сироваток, вакцин, компонентів серологічних реакцій під час холери, сифілісу, гонореї, туберкульозу, дифтерії та інших інфекцій. Протягом 1905–1914 рр. створене ними підприємство з метою боротьби проти епідемій в Росії значно збільшило виробництво вакцин і сироваток, здійснювало інтенсивні дослідження з розробки протиінфекційних препаратів [Там само, с. 52].

Володимир Володимирович Фавр (1874–1920) – знаменитий харківський гігієніст і маляріолог. Упродовж 1897–1904 рр. асистент кафедри гігієни Харківського університету, вивчав мікробіологію та чумну паличку під час відрядження до чумної лабораторії Інституту експериментальної медицини в Петербурзі. На час російсько-японської війни захистив докторську дисертацію й був прийнятий до числа приват-доцентів університетської кафедри гігієни. З 1916 р. – професор кафедри гігієни Харківського жіночого медичного інституту

У різні роки читав курси та окремі лекції з гігієни й епідеміології, зокрема, на курсах сестер-жалібниць при Харківській громаді сестер-жалібниць Червоного Хреста. Кілька разів виїжджав за кордон, де знайомився з постановкою санітарно-епідеміологічної справи. Налезжав до категорії тих медиків-подвижників, які свідомо заражають себе маловідомими хворобами, щоб мати можливість вивчити їх.

З 1905 р. В.В. Фавр очолював харківську міську санітарну службу, якісно вдосконаливши її [5, с. 7].

Сформований Харківським медичним товариством бактеріологічний загін працював під прапором Червоного Хреста [2, с. 464]. 18 червня 1904 р. загін прибув до Ляояна, де залишався до 26 липня 1904 р. Бактеріологічна діяльність загону тут була спрямована на з'ясування етіології поширених в армії проносів. Було виявлено дизентерію, епідемія якої сягнула найбільших розмірів у червні та липні. Спостерігалися дуже важкі форми, коли хвороба тривала кілька місяців, але смертність була

незначною [Там само, с. 465]. Дизентерія поширювалася питною водою, а також через мух, яких в Південній Маньчжурії була величезна кількість. Крім дизентерії, здійснювалися дослідження на черевний тиф, випадки якого почали з'являтися вже влітку і який сягнув піку в серпні та вересні. Дезінфекцією в Ляояні загін не займався, оскільки після налагодження у військовому заразному госпіталі формалінової камери госпіталі отримали наказ переїжджати на Північ.

Загін не зміг застосувати повною мірою вакцинацію проти інфекційних хвороб. Г. Я. Острянін у своєму звіті зазначав, що щеплення проти черевного тифу зробили 40 особам персоналу, 12 нижнім чинам й одному офіцеру. Ніхто зі щеплених протягом 10 місяців не захворів, хоча багато мало справу з черевним тифом. Лікар підсумовував набутий досвід порадою щодо організації щеплень воякам під час війни: «Следовало бы поставитъ это дело так: по пути следования войск в больших городах, где были большие остановки, можно было бы устроить станции, где и делали бы прививки, конечно, желающим. Пока солдат доехал до Маньчжурии, он был бы уже вакцинирован» [Там само].

Наприкінці липня 1904 р. усі госпіталі отримали наказ вивозити майно. Намічався відступ від Ляояна в невідомому напрямку. Загін, не бажаючи на початку своєї діяльності втрачати майно, яке неможливо було відновити в Маньчжурії, повинен був відступити на Північ до станції Куаньчендзи. Майно ж було відправлено до Харбіна, допоки не було знайдено квартиру на новому місці базування. Персонал, розділившись на два підзагони, супроводжував з Ляояна до Харбіна два санітарних потяги, які перевозили хворих і поранених зі шпиталів Червоного Хреста. Ці потяги потребували санітарної інспекції особливо тому, що в них було багато заразних хворих. Один потяг супроводжував доктор Г. Я. Острянін, студент Савченко й 4 санітари, інший – доктор В. В. Фавр і 2 санітари.

Харківський бактеріологічний загін у складі 250 ліжок перебував у Куаньчендзи з 1 серпня 1904 р. до 1 січня 1905 р. Тут також не можна було розгорнути великої діяльності, оскільки шпиталів було мало – два Червоного Хреста на 270 ліжок та зведений військовий на 400 ліжок. Тому загін обмежився переважно бактеріологічною діяльністю, здійснивши 300 досліджень на виявлення дизентерії, черевного тифу. Зокрема, вдалося виявити етіологію так званого маньчжурського тифу [Там само, с. 466]. Крім того, загін обстежував воду колодязів навколо станції Куаньчендзи, дезінфікував залізничні вагони в Мукдені й супроводжував потяги перед великими боями. Позаяк в Куаньчендзи було мало роботи, частину загону виділили в Мукден для обслуговування санітарної частини.

На початку травня 1905 р. В. В. Фавр поїхав до Росії, замість нього в Куаньчендзи залишився студент-медик Савченко; в Мукден переїхав доктор Г. Я. Острянін з фельдшером Шарецьким й більшістю санітарів. Через те, що не вдалося знайти другого лікаря, відділення в Куаньчендзи було закрито наприкінці січня 1905 р. й уся діяльність загону зосередилася в Мукдені.

Головна діяльність в Мукдені була санітарна. 26 січня 1905 р. доктора Г. Я. Остряніна із загоном командували у розпорядження комісара Мукденської провінції для спостереження й керівництва з очистки й асенізації Мукдена й прилеглих до нього місцевостей включно з районом залізничного селища. Матеріальні засоби та робітників доктор Г. Я. Острянін мав отримати від комісара Мукденської провінції, при управлінні якого вже було організовано санітарну комісію. Вона складала обов'язкові правила санітарного нагляду за лазнями, пекарнями та борделями.

Завдання з очистки Мукдена, запропоноване загону, було майже неможливо виконати. Як казав доктор Г. Я. Острянін, очистити Мукден від нечистот – це все одно, що вичистити Авгієви стайні [Там само]. Бруд у місті накопичувався століттями, тут існувало близько 60 озер, куди китайці скидали усі нечистоти та сміття, внаслідок чого з них утворилися цілі гори. Неможливим також було видання спеціальної постанови про очистку мешканцями своїх подвір'їв, оскільки тоді б нечистоти склали на найближчих майданах, низинах в такому обсязі, який, за відсутності достатньої кількості робочих рук, неможливо було б вивезти за межі міста. На допомогу загін отримав 7 військових лікарів, разом з якими й почав очистку.

Постійною була загроза спалахів епідемій через те, що армія контактувала з густанаселеним містом (300 тис. мешканців), в якому до того ж скупчилася велика кількість утікачів-селян з району розташування російської армії.

За умов скупченості, бруду, бідності та невігластва санітарна діяльність вимагала такої організації, за якої можливо було вловити та локалізувати перші випадки інфекції. Вдалося виявити, що серед мукденців існують різноманітні інфекції: висипний та черевний тифи, оспа, дифтерія, скарлатина [Там само, с. 467]. Однак епідемічного розповсюдження цих хвороб взимку 1904–1905 рр. серед 4 тис. утікачів, які перебували під наглядом англійської місії, не було. Для розміщення біженців та ізоляції усіх заразних хворих місія надала громадській будівлі, побудувала й винайняла фанзи (традиційне китайське житло).

Санітарна комісія працювала з 29 січня до 12 лютого 1905 р. й припинила діяльність через початок боїв за Мукден. Майно комісії евакуювали назад на Північ в Куаньчендзи, але врятували не все внаслідок нестачі возів. Фельдшер Шарецький працював під час боїв у лазареті товариства Південно-Західних залізниць й виїхав з Мукдена як останній представник харківського загону 25 лютого 1905 р.

На початку березня 1905 р. весь загін зібрався в Куаньчендзи. Враховуючи невизначеність положення, викликаного відступом російської армії й близькістю фронту, вирішено було шукати спокійнішого місця роботи, тому що загін, не маючи обозу, не був пристосований для постійних пересувань. Через те, що в Харбіні вже працював Московський бактеріологічний загін, харківські бактеріологи обрали місцем роботи розташування головноуповноваженого П. М. фон-Кауфмана – м. Чити, де відчувалася гостра потреба й куди загін прибув наприкінці березня. Однак, оскільки Московський загін також відступав до Чити, то, за пропозицією фон-Кауфмана, харківський загін відправився до Іркутська, куди прибув на початку квітня 1905 р., оселившись в робітничий слобідці, в районі розташування шпиталів Червоного Хреста.

В Іркутську, згідно з настановами головноуповноваженого, загін розвинув діяльність, активнішу за маньчжурську [Там само, с. 468]. Обслуговувалися військові шпиталі та шпиталі Червоного Хреста. Головним чином, здійснювалися бактеріологічні та хіміко-мікроскопічні дослідження. Активнішою була й дезінфекційна діяльність, яку виконували формаліном, сулемою, а також за допомогою двох парових камер, доправлених зі складів Червоного Хреста. Крім того, загін хімічно та бактеріологічно обстежував воду в колодязях Червоного Хреста, річки Ушаковка та ріки Ангара. Насамкінець, доктора Г. Я. Острянина відрядили з Іркутська для з'ясування характеру епідемічних захворювань, що спалахнули в Забайкаллі. У цілому, діяльність загону мала скромніші обсяги, ніж передбачалося під час його створення, що пояснювалося, головним чином, відсутністю великих епідемій під час війни й самим її характером, що змушував загін постійно пересуватися.

Як один з перших воєнних конфліктів новітнього часу, російсько-японська війна стала часом практичного випробування досягнень науки початку ХХ століття як у військовій, так і в медичній справі. Більше того, застосування новітньої зброї (особливо, далекобійної артилерії) спонукала змінити підходи до організації медичної допомоги, а саме – відмовитися від великих постійних шпиталів у прифронтовій смузі на користь мобільних санітарних та бактеріологічних загонів, які рухалися за військами. Вперше у вітчизняній історії діяльність бактеріологічних загонів на війні набула широкого та планомірного характеру [Там само, с. 559].

Харківські вчені не тільки змогли надати для практичної допомоги армії та цивільним свої наукові розробки, а й безпосередньо взяли участь у воєнних діях. Особливо красномовним є те, що розробники та провідні науковці особисто очолили роботу Харківського бактеріологічного загону на фронті, що водночас демонструє і громадський вчинок, і повну відданість вчених своїй справі, можливості на практиці побачити результати своїх досліджень. Зауважимо, що гуманістична діяльність харківських бактеріологів відбилася, ніби в кривому дзеркалі, під час Другої світової війни в діях сумнозвісного японського «Загону 731», який в тій самій місцевості здійснював досліди на живих людях з метою створення біологічної зброї.

Попри те, що подекуди потенціал харківських загонів було використано не повною мірою, харківські медики-науковці набули безцінний досвід, використаний ними за мирних умов та в роки Першої світової війни, коли медична громадськість Харкова знову відгукнулася допомогти постраждалим. Передусім, йдеться про досвід щодо організації санітарних загонів; здійснення щеплень; організації санітарної очистки великого міста, подібного до Харкова за своїми розмірами (300-тисячний Мукден); було отримано нові відомості стосовно діагностики інфекційних захворювань, визначення епідемічного фону.

Створення загону Харківського медичного товариства стало прикладом громадської самоорганізації та плідною ініціативою місцевого самоврядування на початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. **Галушка, Р. А.** Харьковскому медицинскому обществу – 150 лет / Р. А. Галушка, И. Ю. Кучма, Л. И. Глазунова, Т. В. Мойсеенко // *Annals of Mechnikov Institute* – 2011. – № 3. – С. 50–55. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/AMI/2011_3/11grahmo.pdf.
2. Заседание медицинского общества // Южный край. – 1904. – 22 марта.
3. Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста во время русско-японской войны. Том. I. – СПб : Типография Главного Управления Уделов, 1911. – 922 с., XVI.
4. Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста во время русско-японской войны. Том II. – СПб : Типография Главного Управления Уделов, 1911. – 961 с., XXII.
5. **Робак, І. Ю.** Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Харків : ХДМУ, 2007. – 346 с.
6. Харьковское медицинское общество / под ред. проф. Н. И. Хвисяюка, проф. С. Д. Шевченко. – Х. : Новое слово, 2011. – 424 с.

References

1. **Ghalushka, R. A.** Kharjkovskomu medycynskomu obshhestvu – 150 let / R. A. Ghalushka, Y. Ju. Kuchma, L. Y. Ghlazunova, T. V. Mojseenko // Annals of Mechnikov Institute – 2011. – # 3. – S. 50–55 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/AMI/2011_3/11grahmo.pdf.
2. Kharjkovskoe medycynskoe obshhestvo / Pod red. prof. N. Y. Khvysjuka, prof. S. D. Shevchenko. – Kh. : Novoe slovo, 2011. – 424 s.
3. Otchet o dejatel'nosti Rossyjskogho obshhestva Krasnogho Kresta vo vremja russko-japonskoj vojny. Tom. I. – SPb : Tipoghrافیja Ghlavnogho Upravlenyja Udelov, 1911. – 922 s., XVI.
4. Otchet o dejatel'nosti Rossyjskogho obshhestva Krasnogho Kresta vo vremja russko-japonskoj vojny. Tom II. – SPb : Tipoghrافیja Ghlavnogho Upravlenyja Udelov, 1911. – 961 s., XXII.
5. **Robak, I. Ju.** Orghanizacija okhorony zdorov'ja v Kharkovi za impersjkoji doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.) / I. Ju. Robak. – Kharkiv : KhDMU, 2007. – 346 s., 24 s. il.
6. Zasedanye medycynskogho obshhestva // Juzhnyj kraj. – 1904. – 22 marta.
Надійшла до редакції 07.05.2018

УДК 38.01.09+378.09

DOI: <https://doi.org/10.15421/261806>

В. С. Савчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ГЕОЛОГИ ЄФІМОВИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Розглянуто життєвий шлях та діяльність вітчизняних вчених І. М. та А. Ф. Єфімових. Визначено основні віхи їх життєвого шляху. З'ясовано здобутки І. М. Єфімова у справі організації вищої освіти у Дніпропетровську, його роль у розбудові діяльності Дніпропетровського державного університету та Інституту геології при ньому у 1930-ті рр. Визначено основні напрями наукової діяльності та здобутки за цими напрямками подружжя вчених-геологів Єфімових. Проаналізовано чинники, які викликали арешт І. М. та А. Ф. Єфімових, та репресії проти них, що стали наслідком арешту. З'ясовано долі цих вчених та наведено уточнені дані про їх життя і діяльність.

Ключові слова: І. М. Єфімов, А. Ф. Єфімова, вища освіта, геологія, ректор, наукова й освітня діяльність, 1930-ті рр., репресії.

The life path and activity of domestic scientists I. M. and A. F. Efimov are considered. The main milestones of their life path have been determined. The achievements of IM Efimov in the organization of higher education in Dnepropetrovsk, its role in the development of the activities of the Dnepropetrovsk State University and the Institute of Geology with him in the 1930s are clarified. The main directions of scientific activity and achievements of the family of geologists of the Efimovs are determined. Factors are analyzed, which caused the arrest of I. N. and A. F. Efimov and repression against them, as a consequence of the arrest. The fate of these scientists have been determined. Data on their lives and activities are clarified.